

ЕТАПИ ТА ШЛЯХИ РОЗВИТКУ ДОХРИСТИЯНСЬКИХ ВІРУВАНЬ ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

У статті ставиться проблема цілісного розуміння розвитку релігійно-міфологічних уявлень давнього населення України та народів суміжних територій до прийняття ними релігій вищого типу: хазарами — іудаїзму, слов'янами — християнства, тюрками — ісламу. Пропонується загальна концепція відповідного процесу через виділення його основних етапів та ліній розвитку, пов'язаних з природно-господарчими зонами (ліс - лісостеп - степ - морське узбережжя) та особливо етномовними спільнотами, які населяли південну частину Східної Європи за первісних і ранньодержавних часів.

Проблема реконструкції дохристиянських вірувань давнього населення України привертає увагу вже не одного покоління дослідників. У контексті дослідження давньослов'янського світогляду питаннями язичницьких вірувань людей, що мешкали на теренах України, займалися М.Костомаров, О.Афанасьєв, О.Потебня, Л.Нідерле, І.Нечуй-Левицький, Є.Анічков, І.Гальковський, М.Грушевський, митрополит Іларіон (І.Огієнко). В останні десятиліття над цими проблемами плідно працювали і продовжують працювати Б.Рибаків, В.Іванов, В.Топоров, М.Попович, Я.Боровський, Ю.Писаренко та інші вчені.

Ретельно вивчалися і досліджуються в наші дні релігійно-міфологічні уявлення палеолітичних мисливців (З.Абромова, С.Бібіков, Л.Яковлева), землеробів і скотарів неонеолітичної доби та бронзового віку, які залишили відповідні археологічні культури на півдні Східної Європи (В.Даниленко, Т.Мовша, В.Збеневич, М.Чмихов), скифосарматських етносів (Д.Раєвський, С.Бессонова), мешканців античних міст Північного Причорномор'я (А.Русяєва, В.Зубар, Д.Даньшин) та інших.

Але при всій докладності розробки проблематики окремих стадійних та етнічних форм вірувань давнього населення України й суміжних територій ми все ще не маємо цілісної концепції розвитку релігійно-міфологічних уявлень на теренах нашої

країни. А тим часом це питання назріло і принаймні у найзагальніших рисах, на мій погляд, піддається гіпотетичному розв'язанню. Перші кроки в напрямку узагальнення матеріалів щодо еволюції дохристиянських вірувань давнього населення України вже зроблені [1; 2; 3]. Подальша робота потребує не лише розширення та початкового узагальнення джерелознавчої бази, а й формування чіткішого теоретико-методологічного та змістовно-концептуального підґрунтя таких досліджень. Останньому і присвячена ця стаття.

Розглядаючи процес еволюції язичницьких вірувань давніх мешканців території сучасної України, можемо констатувати, що він мав свої стадійні закономірності та окремі етнотериторіальні лінії спадкоємності, які періодично руйнувалися внаслідок дій певних ландшафтно-кліматичних, господарчих, етноміграційних та інших обставин.

Стадійні закономірності полягали, у найзагальнішому вигляді, у переході від ранньопервісних уявлень (коли у свідомості панують тотемістично-демонологічні уявлення) через язичницький політеїзм пізньопервісних землеробсько-скотарських суспільств до формування, вже на стадії ранньодержавних утворень, релігійних систем вищого типу, які можуть виступати у пантеїстичній, чи близьких до них (даосизм, буддизм, індуїзм), або монотеїстичній (іудаїзм, християнство, іслам) формах.

На теренах Східної Європи, як і у більшості інших регіонів світу, цей процес ускладнювався і корегувався обставиною, яка впливала з факту нерівномірності розвитку людства, тобто з наявності центрів випереджаючого розвитку та їхніх периферій. Впродовж багатьох тисячоліть (за винятком хіба що другої половини XX ст., яке минає) теренами випереджаючого розвитку в межах Старого Світу були здебільшого регіони субтропічного клімату (Середземномор'я, Близький та Середній Схід) або субтропічного з порубіжними районами помірного (Китай) чи тропічного (Індія) кліматів.

У цілому ж суспільства тропіків (Чорна Африка, Південна Індія, Південно-Східна Азія) та помірної і частково помірно-субтропічної зон (Європа на північ від Альп, Балкан і Кавказу, зона євразійських степів, Далекий Схід з Маньчжурією, Кореєю та Японією) розвивалися за умов складного переплетіння внутрішніх процесів і закономірностей самоорганізації з діями зовнішніх імпульсів, зокрема - сприйняттям передових надбань більш розвинутих сусідів; для Східної Європи - переважно південних суспільств. Те, що останні формували і створювали самі внаслідок довготривалих пошуків, їхні сусіди могли сприймати вже у більш-менш усталеному вигляді, як, скажімо, Волзька Булгарія - іслам або Київська Русь - християнство. Цим, зокрема, пояснюється той факт, що периферійні народи по відношенню до центрів випереджаючого розвитку ставали адептами релігій вищого типу (зокрема, буддизму - японці, тибетці, монголи; іудаїзму - хазари; християнства - кельтські, германські та слов'янські народи Європи, зокрема - болгари, русичі та інші, або ісламу - огузи, волзькі булгари, татари Золотої Орди, як і негри ранньосередньовічних держав Судану), на тому соціально-економічному та культурному рівні, який був істотно нижчим, ніж у сусідів-донорів на час утвердження в їхньому середовищі відповідних релігійних систем.

Те, що Давня Індія чи Античний світ виношували впродовж багатьох століть своєї цивілізаційної історії, їхні сусіди могли

сприйняти іззовні як тільки досягали у своєму культурному розвитку мінімальної межі розуміння людьми відповідних цінностей та ідей на початку власної цивілізаційної історії. Але сприйняття високих духовних традицій з усім розгалуженим комплексом пов'язаних з ними культурних форм опосередковувалося місцевим етнокультурним субстратом.

Отже, розглядаючи духовний поступ переддержавних і ранньодержавних народів, що розвивалися на периферії вже сталих цивілізацій, які сповідували релігії вищого типу, ми завжди маємо справу з двома суперечливо пов'язаними процесами.

По-перше, це внутрішній, еволюційний розвиток релігійно-міфологічної свідомості від язичницького політеїзму, який до певної міри долається через генотеїзм з подальшою перспективою виходу на пантеїстичні чи монотеїстичні обрії. При цьому важливо мати на увазі ту обставину, що при всій стадійній відповідності світогляду тих чи інших первісних народів кожна з макроетнічних спільностей (як тюркська, індоевропейська, а в її межах слов'янська, іранська та ін.) мала свої усталені інваріантні образи та структури релігійно-міфологічних уявлень. Вони розвивалися на власному ґрунті, але у взаємодії з уявленнями сусідів.

По-друге, це сприйняття народами, що виходять на рівень ранньодержавних, ранньоцивілізаційних відносин, розвинутої релігійної (з елементами міфології та філософії) системи вищого типу. Так, скажімо, маємо достатньо підстав вважати, що у середовищі ранньосередньовічних слов'ян, як і ранньосередньовічних тюрків та монголів, намітилася тенденція до формування релігійних уявлень вищого типу. Але сусідні, південні цивілізації вже створили і опрацювали релігійні системи вищого типу, які до того ж були пов'язані з відповідними організаційно-політичними, інтелектуальними, художніми досягненнями, етичними доктринами тощо.

Сприйняття відповідної релігії - частково християнства, та й зрештою, буддизму монголами, частково іудаїзму (хазари) та маніхейства (уйгури), потім ісламу тюрками,

християнства слов'янами тощо - означало залучення цих народів до потужної цивілізаційної системи того чи іншого зразка, з можливістю сприймати її соціокультурні надбання. Згадані та інші народи обирали шлях залучення до вищих досягнень тогочасних цивілізацій (християнської, мусульманської тощо), а не, як кажуть, самотужки вигадували велосипед.

Тепер, з'ясувавши деякі загальні принципи, розглянемо основні лінії розвитку релігійно-міфологічних уявлень давніх мешканців України, зокрема давніх слов'ян та їхніх предків.

Насамперед слід наголосити на тому, що прямої спадкоємності в еволюції світогляду на історичних теренах формування і розвитку слов'янства, на етнографічно українських просторах Середнього Подніпров'я, Поділля, Галичини, Волині, а також областей Південно-Східної Польщі і, частково, зони Прип'ятського і Деснянського Полісся, з палеолітичних часів, всупереч уявленням деяких вчених, зокрема Б.Рибакова [4], простежити неможливо.

Колективні мисливці на великих стадних ссавців прильодовикової зони не мали практично ніякого відношення до етногенезу мешканців середньої смуги Європи часів голоцену. Разом з потеплінням клімату, зміною ландшафтів та переміщенням стад промислових тварин (перш за все - північних оленів) до приполярних областей, общини також, слідом за стадами, поступово, мало помітно для самих себе, переміщувалися до смуги сучасної лісотундри [5]. Отже, реліктові форми їх специфічної (і як на добу верхнього палеоліту - на диво високої) культури маємо шукати у етнографічно відомих народів Далекої Півночі.

Так само важко припустити прямий еволюційний зв'язок розвитку релігійно-міфологічних уявлень мезолітичних та неолітичних мисливців, збирачів та рибалок лісостепово-поліської зони Східної Європи. В них, всупереч поглядам деяких дослідників [6], важко вбачати давніх індоєвропейців, тим паче (в носіях неолітичної дніпродонецької культури) - балто-слов'ян. Предки цих

мисливців та рибалок, що заселяли терени Центрально-Східної Європи відповідно до поширення тут лісових ландшафтів та їхньої фауни (лось, благородний олень, косуля, кабан) на початку голоцену, поступово розселилися з боку Присередземноморсько-Приатлантичної Європи, де індоєвропейську прабатьківщину важко уявити. Цьому суперечить виявлена лінгвістами (В.Ілліч-Світич, М.Андрєєв, В.Іванов, Т.Гамкрелідзе, О.Старостін та інші) розгалужена система зв'язків давніх індоєвропейців з носіями ранніх форм уральських, алтайських, картвельських та північнокавказьких мов.

У той же час не викликає сумніву факт опосередкованої участі нащадків мезолітично-неолітичного населення лісостепово-поліської України в подальшому етногенезі місцевої людності, а відтак і успадкування останньою відповідних уявлень, здебільшого у вигляді образів нижчої міфології (берегинь, мавок, лісовиків тощо). Відповідний шар народних вірувань, походячи приблизно з мезолітично-неолітичних часів, міцно утримується у народній свідомості і функціонує досить автономно щодо пізніших образів язичницьких богів та пов'язаних з ними релігійно-міфологічних сюжетів. З тих самих часів, ще доіндоєвропейських у межах лісостепово-лісових просторів Східної та Центральної Європи, можуть походити і вшанування окремих сакральних місцевостей, урочищ тощо.

Значно складнішим є питання про участь у формуванні слов'янського пантеону, як і всієї релігійно-міфологічної картини світу, образів і уявлень носіїв енеолітичних хліборобських культур мальованої кераміки. Йдеться насамперед про культуру Кукутені-Трипілля. У її носіях, генетично пов'язаних з найдавнішими неолітичними землеробсько-скотарськими суспільствами Анатолії та Балкан, часто вбачають давніх індоєвропейців, але з огляду на викладені раніше міркування [7, пор.: 8] з цим важко погодитися, так само як і з віднесенням цієї людності до кола давніх семітів, чия прабатьківщина сьогодні локалізується на території між Сінаєм та Верхньою Месопотамією.

Найобгрунтованішою версією виглядає думка щодо ідентифікації носіїв енеолітичних культур мальованої кераміки Малої Азії та Південно-Східної Європи VI - IV тис. до н.е. в якості представників давньомалоазійсько-північнокавказької етномовної спільності, нащадки якої збереглися в етномовному відношенні до нашого часу на Північному Кавказі (абхазці, адигейці, чеченці, лезгини та інші), а також у Піренеях (баски), але за первісних і навіть античних часів були густо представлені по всьому Причорномор'ю та Північному Середземномор'ю. Саме з ними певне слід пов'язувати той символічний лад, який був відтворений у праці А.Голана [9].

Носії трипільської культури відіграли визначну роль в усьому подальшому розвитку населення лісостепових теренів Молдови і України, від Карпат до Дніпра. Вони принесли сюди розвинутий хліборобський господарчо-культурний тип, з тим набором культурних рослин, свійських тварин, побутових рис і реалій господарсько-житкової культури, які у своїй більшості органічно перейшли у пласт культури лісостепоного праслов'янства і далі до місцевих давніх слов'ян - аж до етнографічно відомих реалій українського села.

Подібне, хоча й з більшою обережністю, маємо припускати і щодо ролі трипільської духовної спадщини у подальшому розвитку слов'янського релігійно-міфологічного світогляду. Це стосується головно двох взаємопов'язаних сфер, а саме: сезонно-господарчої хліборобської ритуально-культової обрядовості та вшанування жіночого божества родючості й врожаю, Богині-Матері, Богині-Землі, образ якої повсюдно, навіть у індоєвропейських народів давнини та раннього середньовіччя, має доіндоєвропейське неоенеолітичне походження.

Уже в культурах анатолійського неоліту (наприклад, як то видно з матеріалів Чатал-Гуюка) цей жіночий образ починав диференціюватися на власне Богиню-Матір, персоніфікацію родючих сил рослинно-тваринного світу та людської природи, її доньку, Богиню-Дівчину, як втілення ідеї

проростання та цвітіння природи, наливання колосся та плодів життєвими соками, і Старуху-Смерть. Ці три постаті, синкретизуючись і трансформуючись відповідно до історичних обставин, проходять крізь тисячоліття і напередодні утворення Київської Русі постають перед нами у вигляді Мокоші, Лади та Баби-Смерті.

Очевидно, на формування слов'янських богів певний вплив мали і чоловічі образи трипільського пантеону: небесний Бог-Бик, воднохтонічний Дракони-Змії тощо, але простежити це важко, оскільки функціонально і семантично подібні постаті були і у давніх індоєвропейців. Виходить, контамінація власне індоєвропейських (з вирішальною роллю саме їх) богів та богів місцевого хліборобського доіндоєвропейського населення була цілком природною. Очевидно, найвиразніше риси енеолітичного чоловічого божества родючості проглядаються саме в постаті давньослов'янського Рода, у якому Б.Рибаків не без підстав вбачає "осіристичні" риси.

Отже, неолітичне лісостепо-поліське, мисливсько-рибальське та, особливо, енеолітичне населення трипільської культурної традиції зробили свій потужний внесок у формування слов'янського язичницького світогляду. Але його, так би мовити, матричну схему задавала структура релігійно-міфологічних уявлень давньоіндоєвропейських племен, за неоенеолітичних часів, а значною мірою і надалі - переважно скотарських. З мезолітичних часів їхні предки заселяють заплави великих річок півдня Східної Європи і в неоліті обживають її степово-лісостепо-порубіжжя, активно взаємодіючи за доби енеоліту з нащадками лісостепо-поліських мисливців і рибалок та хліборобами трипільської традиції. Стиковою областю цих трьох спільнот, де незабаром і зав'язується процес слов'янського етногенезу, і виступало Середнє Подніпров'я. В кінці трипільської доби, на початок III тис. до н.е., процес індоєвропеїзації цього регіону набуває незворотного характеру, і з цього часу спостерігаємо вже спадкоємний розвиток господарчо-культурних та релігійно-

світоглядних форм до давньоруських часів. Однією з виразних ознак цього є стале збереження основних форм поховальної обрядовості - головно у вигляді кремації.

Паралельно подібний процес розгортався і у степовій зоні - серед індоєвропейських скотарських племен, які, після відходу значних їхніх груп у Казахстан, Подунав'я, на Балкани, в Анатолію, десь з III тис. до н.е. вже у цілому можуть вважатися арійськими, тобто індо-іранськими, з подальшим розгалуженням на індо-аріїв та ірано-аріїв. Від останніх походять кочові народи, що панували у східноєвропейських степах до доби Великого переселення народів: скіфи, савромати-сармати та сармато-алани.

Отже, з III тис. до н.е. по I тис. н.е. на теренах України виразно простежуються дві основні автономні, хоча й взаємопов'язані, лінії етногенезу та культурогенезу, а відтак і еволюції релігійно-міфологічного світогляду. Одна мала місце на лісостепо-поліських теренах і стосувалася південної частини балто-слов'янських племен доби бронзи, праслов'ян доби ранньозалізного віку та давніх слов'ян I тис. н.е. Друга - індо-іранців доби ранньої бронзи, ірано-аріїв (з їхніми нащадками - скіфо-сарматами і аланами-ясами) та реліктових (сінди, меоти) індо-аріїв II тис. до н.е. - I тис. н.е., частково і після того, як у східноєвропейських степах провідною силою стали тюркомовні народи.

Обидві ці лінії еволюції релігійно-міфологічного світогляду давніх мешканців території України виходили з матричної, спільноіндоєвропейської системи уявлень про трищаблеву природу світу богів, центральним міфом суперництва і боротьби небесного Бога-Громова з воднохтонічним Драконом-Змієм. В обох випадках боги, спочатку переважно природних явищ, набували соціокультурних функцій, пов'язувалися родинними і шлюбними зв'язками, утворюючи сталі сюжетно-міфологічні групи, а пантеон у цілому, особливо з посиленням процесів політогенезу за доби пізньої бронзи та з переходом до ранньозалізного віку, все виразніше набував

ієрархічно-пірамідального вигляду, стаючи провідним богом небесно-солярно-вогненої природи.

За часів існування Великої Скіфії, коли власне скіфи та лісостепові праслов'яни-сколоти входили до складу одного ранньодержавного об'єднання, обидві ці релігійно-міфологічні системи увійшли у найтіснішу взаємодію і, як можемо припустити, образи скіфських та праслов'янських богів з ідентичними функціями почали синкретизуватися і ототожнюватися.

Важко сказати, наскільки далеко тоді пішов цей процес, тим паче, що у наступні часи взаємопроникнення слов'янських та іранських (сармато-аланських) елементів на теренах Лісостепової України набуло ще більшого розмаху. Зрештою це, за умов слов'янізації сармато-аланських груп, що осідали в лісостеповій смузі, а також під час торговельних зв'язків мешканців Середнього Придніпров'я з аланами-ясами та хорезмійцями, призвело до адаптації місцевими слов'янами-русами таких богів і демонів іранського походження як Хоре, Семаргл, Дів, Вій та ін.

З другої чверті I тис. до н.е. до цих двох ліній додається третя: давньогрецька, ширше - антична. Еллінська духовна культура була значно розвинутішою і витонченішою порівняно з світоглядом етносів Центрально-Східної Європи. Релігійно-філософські та релігійно-містичні пошуки давніх греків (а потім і римлян, в культурному відношенні - їхніх учнів) приводили до появи вчень на зразок орфізму, піфагоризму та платонізму, аристотелівського та стоїчного розуміння природи божественного світу тощо.

У багатьох з античних філософів, починаючи з Ксенофана Колофонського, виразно простежується монотеїстична тенденція, у інших - ухил до пантеїзму, з визнанням Божественного Логосу у якості структуроутворюючої та Світової Душі як живлячої основи буття, серцевиною, центром якого є Бог як Єдине і Благо. А залучаючись до містерій, адепти Діоніса, Ізиди, Мітри у стані трансу відчували себе сопричетними

Божеству, що є Добро, Світло і Життя, і яке любовно і дбайливо ставиться до своїх вірних, як до дітей.

Такого роду релігійно-філософські побудови та містичні відчуття сприяли перегляду традиційного давньогрецького пантеїзму, починаючи десь з середини I тис. до н.е. Це не означало відмову від прабатьківських богів чи їх непошанування, але обумовлювало погляд на них скорше, як на образи, навіть символи божественного світу, а не як на майже в усьому (крім смерті) людиноподібних істот, про які розповідали старі міфи.

У різних районах античного Причорномор'я міра взаємодії та синкретизації релігійно-міфологічних уявлень давніх греків та нащадків місцевого населення не була однаковою. Найінтенсивніше це відбувалося на Боспорі, меншою мірою - у Херсонесі, Ольвії, Тірі. Але так чи інакше ця тенденція була універсальною і охоплювала навіть мешканців передгір'я Криму і прилеглих до них степів Тавриди (Пізньюоскіфське царство у Криму) та етнічно строкате населення нижньодніпровських городищ (борисфенітів, найближче пов'язаних з Ольвією). Якоюсь мірою до цього процесу залучалися мешканці гірського Криму (тавроскіфи), сармати на Нижньому Дону (в околицях міста Танаїс), тірагети у пониззях Дністра поблизу Тіри.

З елліністичних часів в античному середовищі розгортається потужний процес релігійного синкретизму через запозичення різних богів східного походження та їх ототожнення з сакральними персонажами еллінської та римської традицій. Останнє виразно засвідчується матеріалами грецьких міст-держав Північного Причорномор'я, особливо Херсонеса та провідних центрів Боспорського царства.

У цьому процесі особливо важливу роль відігравав давньоєврейський принциповий монотеїзм, який частково перегукувався і з монотеїстичними висновками частини античних філософів. Іудейські громади активно діяли практично в усіх значних містах Середземномор'я та Причорномор'я (з межі ер - і Північного Причорномор'я). Іудаїзм як

такий серед неєвреїв приймало не так вже й багато людей. Але ідея про існування лише єдиного Бога, творця світу і людей, який скоро влаштує над ними суд, врятує праведних та покарає пекельними муками грішних, ставала дедалі популярнішою.

Відповідно (зокрема - в містах Боспорського царства та меншою мірою у Херсонесі) поширювався культ такого бога, який поєднував образ етнічно нівільованого Яхве з атрибутикою Зевса, Серапіса, Юпітера та інших провідних богів пізньоантичного світу. А це готувало ґрунт для залучення місцевих мешканців до християнства, перші виразні свідчення про поширеність якого у Північному Причорномор'ї належать до кінця III - початку IV ст.

Отже, з другої чверті I тис. до н.е. на теренах України спостерігаємо паралельний, але взаємопов'язаний, розвиток трьох ліній еволюції релігійно-міфологічного світогляду, пов'язаних головню з лісостеповою, степовою та узбережною смугами. Але в кожній з них бачимо певні трансформаційні процеси.

У слов'янському середовищі лісостепово-поліських теренів істотна трансформація всієї системи життєдіяльності та релігійно-міфологічного світогляду мала місце приблизно в межах III ст. до н.е., внаслідок бурхливих подій доби падіння Великої Скіфії та подальших змін. З кінцем сталого існування праслов'янської доби зазнав краху і побудований за пірамідально-ієрархічним принципом пантеон, центральними постатями якого були Сварог та Дажбог. На перший план виступають культи окремих богів з виразними генотеїстичними рисами (насамперед Перуна, Велеса і Рода) [10]. При цьому є досить вагомим підстави припускати наявність монотеїстичних тенденцій у трактуванні Перуна та пантеїстичних - Рода.

Менш виразно простежується спадкоємність духовного розвитку серед племен і народів степів Східної Європи. Базові релігійно-міфологічні інтуїції та образи скіфів і савроматів-сарматів, як і їхніх східних родичів - центральноазійських саків і масагетів, мали бути дуже близькими. Але

в середовищі відповідних етнічних масивів вони все ж розвивалися автономно і паралельно, відповідно до конкретних історичних та соціокультурних обставин.

Так, на час падіння Великої Скіфії і переходу гегемонії на півдні Східної Європи до сарматських об'єднань, скіфи вже були під значним впливом античної (у тому числі, мабуть, і релігійно-міфологічної) культури. Останнє ще більше стосується Пізньоскіфського царства у Криму. А якою мірою правомірно говорити про релігійно-міфологічну спадкоємність між скіфами та сарматами українських степів уявити важко, хоча коріння їх вірувань без сумніву було спільним.

Ще сильніше спадкоємна лінія духовного розвитку населення степової зони відчувається за доби Великого переселення народів. Початок цьому мали покласти вже готи, але під час їхнього політичного домінування у Північному Причорномор'ї місцевий скіфо-сармато-аланський компонент ще зберігав міцні позиції, не відмовляючись від своїх богів на користь германсько-скандинавських. До того ж готи, потрапивши у чуже середовище, самі досить легко переймали місцеві культурні традиції і досить рано почали прилучатися до християнства.

Іншими були наслідки вторгнення гуннів, з якими у степи Східної Європи прийшла значна кількість тюркомовних, передусім булгарських, племен. Внаслідок цих подій та наступних міграцій з Центральної Азії різноманітних, переважно (за винятком угрів) тюркомовних народів (авар, власне тюрків-тюркютів, печенігів, торків, половців) у степах Східної Європи разом з Донеччиною та Передкавказзям, розгорнувся довготривалий і практично не досліджений процес тюрксько-аланського синтезу, який без сумніву мав і свій релігійно-міфологічний аспект.

Хвилі тюркомовних, здебільшого ворогуючих між собою, номадів накочувалися одна за одною, тоді як алани-яси весь цей час в окремих місцевостях, особливо порубіжних між степом й лісостепом та у передгір'ях Кавказу і Криму, зберігали свою постійну активну присутність.

Варто враховувати й ту обставину, що протягом доби пізньої бронзи та ранньозалізного віку релігійно-міфологічний світогляд степово-лісостепових та степово-передгірських груп тюрків у Центральній Азії формувався під виразним впливом скотарських індоєвропейських, головно іраномовних, племен, зазнаючи додаткових впливів з початку I тис. до н.е. від також іраномовних землеробсько-міських номадів Середньої Азії: хорезмійців, согдійців, бактрійців та інших. Тому не дивно, що у світогляді іраномовних, тюркомовних та монголономовних народів всієї зони євразійських степів так багато подібних, а то й просто ідентичних, рис (культи вогню, сонячного коня тощо).

Відтак, не слід уявляти релігійний процес у степовій смузі Східної Європи як такий, що переривався і втрачав спадкоємність за доби Великого переселення народів. Певними посередниками тут впродовж всього раннього середньовіччя виступали алани-яси, а також ті групи тюркомовних номадів, які після перемоги їхніх сородичів входили до їхніх військово-політичних об'єднань. Інша річ, що за таких умов важко припускати справжню (у строгому значенні цього слова) еволюцію релігійно-міфологічних уявлень, які скоріше міксувалися, ніж розвивалися.

Нарешті, не викликає сумніву спадкоємний зв'язок духовної культури мешканців північнопричорноморських міст. Але і тут все далеко не однозначно. Ольвія і Тіра, оправавшись під захистом римлян від наслідків гетської навали у середині I ст. до н.е., трьома століттями пізніше були вщент спустошені готами. Під владою готів життя тут почало потроху відроджуватися, але навряд чи у цьому процесі помітну роль відігравали нащадки колишніх мешканців цих міст. До того ж навала гуннів на тривалий час майже спустошила цю місцевість.

Іншою була доля Херсонеса-Херсона з периферійними щодо нього городищами Південно-Західного Криму та міст Боспору. Впродовж трьох перших століть н.е., а подекуди і пізніше, тут зберігалася спадкоємність у всіх сферах життєдіяльності

і культури з попередніми часами. Але, особливо на Боспорі, новим моментом було поширення іудейства та під його впливом монотеїстичного етнічно нівельованого Бога. Культ Бога став фактично прологом поширення християнства, яке, поряд з іудаїзмом, зміцнює тут свої позиції протягом IV - V ст. за рахунок залишків пізньоантичного синкретичного язичництва. Розгром гуннами (що повернулися у Приазов'я з Центральної Європи) більшої частини боспорських міст в кінці 20-х років VI ст. та наступне відновлення тут візантійської влади, як і її посилення у Південно-Західному Криму, сприяли тут подальшим успіхам християнства.

Відтоді кримсько-боспорські іудеї та християни, конкуруючи між собою, починають обертати у свою віру окремі групи тутешніх язичників. Християни зміцнювали свої позиції переважно на південному узбережжі Криму та у його передгірських районах, тоді як іудеї більш вдало діяли серед тюркомовних мешканців Таманського півострова в околицях Фанагорії, а потім і всього Північного Кавказу, здобувши перевагу в Хазарії.

Цілком імовірно, що, діючи з міст Боспору, вони вже у першій половині I тис. н.е., задовго до утворення Хазарії та прийняття її верхівкою Закону Мойсеевого, торгували зі слов'янами Середнього Подніпров'я і мали свій невеличкий осередок на території сучасного Києва, найімовірніше в районі Львівської площі. Наявність іудейської громади, а відтак і синагоги, у Києві на початку X ст. науково засвідчене [12].

Так само з IV - V ст. в антсько-полянських землях мали торгувати і християни Північного Причорномор'я. їхня економічна діяльність в районі Києва виглядає цілком

природною, і казати про неї можемо з огляду хоча б на наявність тут відповідного амфорного матеріалу середини I тис. н.е.

Дещо пізніше, приблизно з сістанньої третини VIII ст. н.е., у Києві могли з'явитися і перші купці мусульманського віросповідання - транзитом через Хазарію з Передньої Азії та Східного Закавказзя (Ірак, Іран, Азербайджан), а також з обернених в іслам впродовж першої третини VIII ст. н.е. областей Середньої Азії (головно - Хорезма та Согда).

З виходом на ранньодержавний рівень розвитку алани Передкавказзя, тюрки Нижньої та Середньої Волги, алано-булгари Передгірського Криму та Донеччини, нарешті слов'яни-русичі Середнього Подніпров'я підійшли до моменту принципової трансформації свого релігійно-міфологічного світогляду, чому сприяли і зв'язки з більш розвинутими носіями монотеїстичних релігійних традицій. Вони могли або видозмінити власну уяву картини світу за рахунок розробки вже наявних в ній монотеїстичних чи пантеїстичних тенденцій, або здійснити рішучий розрив з язичницьким світоглядом, відмовитись від власного політеїзму і прийняти одну з монотеїстичних релігій, відомих їм на той час.

Майже усі обрали другий шлях, але вибір у різних народів був різний. В середовищі хазарської правлячої верхівки пануючим стає іудаїзм; волзькі булгари обирають іслам; передкавказькі та кримські алани - християнство, так сам як і Русь, де, головно у Києві, боротьба між християнством та язичництвом, при наявності іудейських та меншою мірою мусульманських впливів точилася з 860-х до 980-х років, від часів Аскольда до остаточної перемоги православ'я при Володимирі Святославичі.

1. *Чмыхов Н. А.* Истоки язычества Руси. - К., 1990.- 384 с.
2. *Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. - К., 1994. - 400 с.
3. *Історія релігії в Україні. Дохристиянські вірування та прийняття християнства.* - Т. 1. - К., 1996. - 384 с.
4. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. - М., 1981. - 606 с.
5. *Залізняк Л. Л.* Нариси стародавньої історії України. - К., 1994.-255 с

6. *Телегін Д.Я.* Основні періоди історичного розвитку населення території України у V - першій половині IV тис. до н.е.// *Археологія.*- 1992.-№4-С.3-11;1993.-№1.-С.15-23.

7. *Павленко Ю.В.* Проблема етномовної приналежності носіїв трипільської культури // *Культурологічні студії.* - Вип. 2. - К., 1999. - С18-33.

8. *Залізник Л.Л.* Трипільське коріння українців: міф чи реальність?// *Там само.*- С 9-17.

9. *Голан А.* Миф и символ.-М., 1993.-375 с

10. *Павленко Ю. В.* Історичний розвиток слов'янського пантеону // *Старожитності Русі-України.* - К., 1994.-С. 173-180.

11. *Golb N., Pritsak O.* The Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. - London: 1982. -186p.

12. *Брайчевський М.Ю.* Утвердження християнства на Русі.-К., 1988.-261 с.

Yuriy Pavlenko

STAGES AND DEVELOPMENTAL WAYS OF PRE-CHRISTIAN BELIEFS OF ANCIENT UKRAINIAN POPULATION

The article explores the problem of complex understanding of religious and mythological views of the ancient population in Ukraine and the surrounding areas before conversion into the higher forms of religions, such as Christianity, Induism or Islam. It provides the general theoretical approach to the problem differentiating the main stages and models of development according to various ecological and economic areas and ethnolinguistic groups (communities) in particular which inhabited the southern part of Eastern Europe in the pre-historical times.